

spreidingswerk van Maljers overgenomen en het netwerk op Walcheren uitgebreid. Hij werd ook betrokken bij het provinciale *Trouw*-werk.

Aan het eind van 1943 werd een aantal ambtenaren van de distributiedienst van Sint Laurens, onder wie Willemse, aangewezen voor *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Dat was voor hen aanleiding onder te duiken. Willemse beraamde toen het plan om het distributiekantoor van Sint Laurens leeg te halen. De distributiebonnen zouden dan beschikbaar komen voor onderduikers, die langs 'normale' weg daar niet meer over konden beschikken. De 'kraak' vond plaats op 29 december 1943. Er was een rijke buit, die voor het goede doel beschikbaar kwam. Willemse dook onder en verliet de provincie om elders voor *Trouw* te gaan werken. Hij had het werk op Walcheren aan mij overgedragen. Dat hield het vervoer en de verspreiding van het blad, het contact met de drukker en het onderduikwerk in.

Arrestaties

Niet lang na zijn vertrek uit Zeeland werd

Willemse bij een treincontrole gearresteerd. Het zag er somber voor hem uit. Hij kwam in Duitse gevangenschap terecht, maar overleefde de oorlog.

Het verspreiden en drukken van een ondergrondse krant was bepaald niet zonder risico. De Duitsers waren er fel op. Vooral het blad *Trouw*, in Nederland de meest verspreide ondergrondse krant, had de speciale aandacht van de *Sicherheitsdienst*. Ook in Zeeland heeft men dat ervaren. In augustus en september 1943 vonden arrestaties plaats van Zeeuwse *Trouw*-medewerkers. In augustus 1944 werden in Vught 23 *Trouw*-mensen gefusilleerd. Een van hen was Kees de Graaff uit Goes, die verantwoordelijk was geweest voor de verspreiding in Zeeland.

J.P. van Alten

Over de geschiedenis van 'Trouw' in Zeeland verschijnt op 16 november 2001 onder auspiciën van uitgeverij ADZ het boek 'Een ophitsend geschrift in Zeeland'. Het is een verhaal over het vrije woord in een duistere tijd. Mr. J.P. van Alten is de auteur van dit boek.

Loggia's en trapportalen

Het werk van de Middelburgse architecten Goethals

In de periode 1900-1925 werd in Middelburg en Oostkapelle een aantal belangrijke villa's en huizen gebouwd, ontworpen door architect A.L.J. Goethals uit Middelburg,

aanvankelijk samen met zijn vader, de aannemer C.A. Goethals.

Goethals' ontwerpen zijn typerend voor de architectuur van deze periode, die wars

was van eenvormigheid en de nadruk legde op de uniciteit van een gebouw. Dit komt bij Goethals tot uiting in de toepassing van grote boogvormige ramen, open loggia's, kleine ronde ramen met glas-inlood zowel in binnen- als buitenmuren, bijzondere trapportalen en chalet-achtige dakconstructies.

C.A. Goethals (1846-1911), aannemer en bouwkundige.

A.L.J. Goethals (1878-1944), architect.

Jeugd en opleiding

Adrianus Leendert Jacobus Goethals werd op 4 september 1878 in Middelburg geboren. Hij was de zoon van timmerman-aannemer Cornelis Adrianus Goethals, die een werkplaats had in de Seisstraat 18. De voormalige pelmolen,* door een poort daartegenover bereikbaar, diende voor houtopslag en tekeningenarchief.

Goethals senior was een man die, begonnen als timmerman-metselaar, zich opgewerkt had tot aannemer en bouwkundig ontwerper. Zijn bedrijf, dat tot dusverre slechts verbouwingen en onderhoudswerkzaamheden uitvoerde, wist hij uit te breiden tot een firma die in staat was tot het uitvoeren van grote opdrachten. Zijn kunstzinnige aanleg kwam hem daarbij goed van pas.

Goethals junior werkte van jongsaf aan

gewoon als timmerman in de zaak van zijn vader. Maar na de Ambachtsschool en de Rijks-HBS te hebben doorlopen, studeerde hij verder aan de Academie voor Bouwkunde aan de Coolsingel te Rotterdam. Tijdens deze studie liep hij in Brussel stage, speciaal met het oog op zijn belangstelling voor *Jugendstil*. Hij werkte er mee aan een villa, van buiten voorzien van wit marmer, aan de Avenue Louise. Deze kennismaking zou voor zijn werk verstrekkende gevolgen hebben.

Architect

Als aankomend architect kwam de jonge Goethals in 1898 in Middelburg terug. Op 28 december 1901 richtte hij met zijn vader bij notariële akte de firma C.A. Goethals en Zoon op, met als doel het maken van architectonische ontwerpen, het uitvoeren van timmer- en metselaarswerk, het drijven van handel in bouwmaterialen en het aannemen van openbare werken. Hij woonde bij zijn ouders in het hoekhuis Kromme Weele/Penninghoeksingel, dichtbij het bedrijf in de Seisstraat.

Een selectie

● *Dam ZZ 32, kantoor*

Een van de eerste panden die, in 1902, door de firma C.A. Goethals en Zoon werd gebouwd, was een kantoorpand voor de effectenfirma J.A. Zip van Teijlingen aan de zuidzijde van de Dam, waarvoor een oud huis moest wijken. Het is een merkwaardig gebouw, waarvan het onderste gedeelte *Jugendstil* is en het bovenste met twee torentjes een neostijl vertoont die herinnert aan de middeleeuwse bouwkunst van transen en torens.

● *Herengracht 114-120*

In ongeveer dezelfde tijd werd begonnen

met het bouwen van een serie huizen aan de Herengracht, de nummers 114 tot en met 120. De gevelwanden van de huizen tonen een grote diversiteit. De topgevels bijvoorbeeld zijn alle verschillend: een trapgevel, een afgeknotte halsgevel en een met een overstekende daklijst. Een inpendige loggia, in boogvorm met

*Dam Zuidzijde 32, Middelburg.
(Foto Leo Hollestelle)*

fraai smeedwerk afgesloten, was vroeger ook aanwezig op nummer 110. Geglazuurde groene tegels of stenen werden in de gevel rondom de ramen en de

boogvormige toegangsdeur aangebracht om de huizen een eigen karakter te geven. Na zijn huwelijk in 1905 met de notarisdochter Johanna Cornelia Verhulst, ging A.L.J. Goethals in het huis aan de Herengracht 120 wonen. Zijn ouders verhuisden naar de Rouaansekaai 33.

● **Noordbolwerk, de Buitensociëteit**

In 1902 won Goethals junior een prijsvraag, uitgeschreven door de Nijverheidsvereniging, voor het bouwen van een dependance van de sociëteit De Vergenoeving op het hoogste punt van het Noordbolwerk. De Buitensociëteit werd, volgens het bekroonde ontwerp, door de firma C.A. Goethals en Zoon in *Jugendstil* gebouwd. Opvallend was de chaletstijl, met in de ingangspartij hoefijzervormige ramen, die een oriëntaalse indruk gaven. Het gebouw is in 1983 gesloopt. Door zijn hoge ligging op het Noordbolwerk was het van veraf te zien voor wie via de Noordweg Middelburg naderde.

● **Seissingel 4, De Spreuck**

In 1904 ontving Goethals senior de opdracht van de familie jhr. P.J. Boogaert om een villa te bouwen op de Seissingel. Deze werd De Spreuck genoemd, naar het oorspronkelijk achter het terrein stromende watertje. Dat de timmerman/aannemer deze grote opdracht aannam, toont zijn durf. Ongetwijfeld heeft Goethals junior in dit project van zijn vader een belangrijk aandeel gehad. Het is een schitterend pand, waarin verschillende bouwstijlen zijn te herkennen. De invloed van Berlage, die in 1903 de Amsterdamse Beurs had gebouwd, is duidelijk te zien. Het gebouw is opgetrokken in rode baksteen, waartussen natuursteen is verwerkt.

In de voorgevel valt het inpandige terras onder een grote ronde boog op. *Jugendstil*-elementen zijn onder andere te herkennen in de zuiltjes met bladmotief in de opengewerkte ingangspartij met boven balkon. In de kleine topgevels is vakwerkbouw aangebracht die herinnert aan oude bouwwijzen.

● **Seisdam 28, directeurswoning houthandel Alberts**

In 1906 bouwde A.L.J. Goethals voor de houthandel Alberts een directeurswoning op de Seisdam, waaraan de kleine steen met 'J.A.S.' (Julia Alberts-Salberg) herinnert.

Opvallend is het opengewerkte gedeelte

Aan de achterzijde, bij het zeer royaal uitgevoerde vierkante trappenhuis, zijn de grote langwerpige, rechthoekige ramen voorzien van glas in lood. Daarin zijn zonnbloemen verwerkt naar een ontwerp van Goethals senior, hetgeen valt af te lezen aan zijn signering.

Bij de ingang staan op een gemetseld bruggetje ook nu nog twee *Jugendstil*-lantaarns, net zoals ze er vroeger gestaan hebben.

Wie, komende langs de singel over de vest naar de villa kijkt, kan niet anders dan bewondering hebben voor dit ontwerp van vader en zoon Goethals!

*De Sprencq, Seissingel 4, Middelburg.
(Foto Leo Hollestelle)*

rond de toegangsdeur. Het lijkt een vereenvoudigde versie van de ingangspartij van een *Jugendstil*-pand in Gent (Kunstlaan 41). Het grote herenhuis Seisdam 42, op de hoek Seisdam/Armeniaans Schuitvlot, is ook van zijn hand.

Goethals had het voordeel in een tijd te bouwen, waarin in Middelburg op verschillende plaatsen om nieuwbouw werd gevraagd. Sinds het Kanaal door Walcheren was gegraven, waarvoor veel oude bebouwing had moeten wijken, ontstond er

behoefte aan een goed passende bebouwing langs het kanaal.

● **Loskade 7-15**

Architect Goethals leverde in 1906 een

belangrijke bijdrage aan de vraag naar deze bebouwing door het ontwerp en de bouw van vijf panden aan de Loskade, de nummers 7 tot en met 15. Dit werd mogelijk gemaakt met financiering door zijn

Loskade 7 t/m 15, Middelburg. (Foto Leo Hollestelle)

Van links naar rechts: Seisdam 28; Sonnehoeck, Vlissingesingel 52, en het voormalige Agentschap van de Nederlandsche Bank, Gortstraat 36, alledrie te Middelburg. (Foto's Leo Hollestelle)

De Wete jaargang 30 nummer 4 (oktober 2001) / Heemkundige Kring Walcheren (www.hkwalcheren.nl)

schoonvader, notaris Johannes Willem Verhulst, die in het huis De Gouden Kroon op de Houtkaai woonde.

De vijf huizen hebben iets van een vestingwand, die een stad langs het water moest beschermen. De nummers 7 en 15 hebben vierkante torens die enigszins doen denken aan een donjon of vestingtoren.

Verder zijn de huizen in neorenaissancestijl gebouwd, met enige kenmerken van *Jugendstil*, zoals een zuiltje met bladkapiteel bij de trapjes van de nummers 13 en 15. Ook hier zijn boogramen.

De toegangspartijen van de huizen zijn opmerkelijk. Boven de deuren van de nummers 9 en 11 zit een klein afdakje met leien en op nummer 7 is een poortachtige toegang met aan de linkerkant daarboven een brede loggia. Op nummer 15 wordt door een gebroken trapje de ontoegankelijkheid, als bij een vesting, onderstreept. Hoewel Goethals senior voor het grootste deel verantwoordelijk zal zijn geweest voor De Sprenck, is hier te zien hoe Goethals junior de door zijn vader gekozen weg heeft vervolgd.

De gevelwand van dit gedeelte van de Loskade was, zoals oude ansichten laten zien, oorspronkelijk van baksteen en natuursteen. In latere jaren is de gevel geheel wit geschilderd. De huizenwand is door deze overschildering een blikvanger geworden voor degenen die via de Stationsbrug de stad binnenkomen.

● **Gortstraat 36, Agentschap van de Nederlandsche Bank**

Goethals kreeg in 1909 de opdracht op de plaats van twee gesloopte woningen het gebouw van het Agentschap van de Nederlandsche Bank met kluis te bouwen. Het is een fors gebouw met Berlagiaanse,

Jugendstil- en renaissance-invloeden. Dat laatste is te zien aan de consoles onder de gootlijst. De voorgevel is opgetrokken uit Maulbronnen-zandsteen en nageperste klinkers op een plint van hardsteen. Het dak is met groene leien afgedekt. In de vestibule en hal zijn gekristalliseerde tegels en ook het glas-in-loodraam in het bovenlicht is geheel *Jugendstil*. Maar de binnenbetimmering doet aan Berlage denken. Met een diepe en steile trap kom je in de kelder, waar de kluis is gevat in een betonconstructie, met daaromheen een vierkante ommegang.

Bij notariële akte, op 30 december 1909, was Goethals junior inmiddels de enige firmant van het bedrijf geworden.

Op een andere plaats in Middelburg openden zich voor Goethals nieuwe mogelijkheden om te bouwen. Nadat de wallen op de bolwerken waren afgegraven, waren er wandelpaden ontstaan. Middelburgse notabelen werd nu de mogelijkheid gegeven om langs het wandelpad op het Noordbolwerk enkele villa's te bouwen.

● **Noordbolwerk 19 en 21**

In 1910 ontwierp en bouwde Goethals op de hoek tegenover de Theetuin de eerste twee aan elkaar gebouwde villa's, de nummers 19 en 21. De aangebouwde serres en de grote balkons zijn opvallend. Het grote zijraam met glas in lood in het trapportaal aan de zijkant van nummer 21 herinnert aan De Sprenck.

In dit hoekpand ging het gezin van de architect in 1920 wonen.

● **Oostkapelle, Oude Domburgseweg 20, Villa Magnolia**

In 1910 ontving de architect de opdracht

om buiten de dorpskom van Oostkapelle een villa te bouwen aan de Oude Domburgseweg voor jhr. C.J.J.A. van Teijlingen uit Middelburg. Goethals junior maakte een uitvoerig gedrukt bestek van het ontwerp met het oog op een openbare aanbesteding. Opvallend is dat hij bij het schilderwerk de zakelijke opsommingen doorbreekt met de

Het ontwerp heeft op veel plaatsen overeenkomsten met dat van De Sprenck, zoals de zuiltjes bij de ingang en het vakwerk in de top van de voorgevel. Aan het interieur is veel zorg besteed. In het royale, vierkante trappenhuis zijn in de glas-in-loodramen de wapens van de familie Van Teijlingen te zien. In de grote serre

Villa Magnolia, Oude Domburgseweg 20, Oostkapelle. (Zeeuws Archief, KZGW, Zelandia Illustrata, prentbriefkaarten)

opmerking: "De verf moet van de allerbeste kwaliteit zijn. Geen verflaag zal worden aangebracht voordat de voorgaande droog is." Hieruit blijken de hoge eisen, waardoor de kosten hoog opliepen, die architect Goethals aan de uitvoering van zijn projecten stelde.

Het huis werd gebouwd door aannemer S. de Jong uit Domburg. Deze ging echter failliet, waardoor de bouw verder door de firma C.A. Goethals en Zoon werd uitgevoerd.

bevonden zich ook glas-in-loodramen die gelukkig, na de afbraak van de serre, in een prieelgebouw bewaard zijn gebleven. In maart 1911 ging het echtpaar Van Teijlingen in het huis, Villa Magnolia, wonen met hun twee ongetrouwde zoons, van wie de oudste burgemeester van Oostkapelle was. Het huis had f 34.500,- gekost.

● *Vlissingesingel 52, Sonnehoeck*

In 1912 ontwierp en bouwde Goethals buiten de Vlissingse vest in Middelburg het huis Sonnehoeck op de toenmalige Tramsingel, tegenover de molen De Hoop. Ook

hier weer de kenmerken van de architect: kleine, ronde ramen met gekleurd glas in lood in binnen- en buitenmuren. Bijzonder is de zeer smalle ellipsvormige spiltrap. Na de ontmanteling van de bolwerken kwamen er in Middelburg ook buiten de vesten mogelijkheden voor villabouw. Een eerste voorbeeld daarvan was De Sprencq. In 1913 volgde villa Overdamme, eveneens op de Seissingel.

● **Seissingel 10/12, Overdamme**

Goethals bouwde op de Seissingel in 1913 een villa voor de bekende Middelburgse chirurg dr. D. Schoute. Het werd een fors pand, Overdamme genoemd, naar een vroeger aanwezige dam. De stijl is Berlagiaans. De entree heeft een luifel op dubbele consoles, een typisch eigen kenmerk van de architect. Het grote dak bestaat uit een schilddak met dwarskappen. In de vele ramen is de verdeling geïnspireerd op de ruitverdeling in de ramen van oude Middelburgse huizen. Op veel plaatsen zie je in de boogramen een klein rond raam in het midden van de horizontale en verticale verdeling der raamroeden. De hoekloggia's zijn met glas dichtgezet.

● **Houtkaai 11, bankgebouw Hendrikse**

Na de Eerste Wereldoorlog kreeg Goethals in 1925 de opdracht een nieuw kantoorpand te ontwerpen voor het bankiersgebouw NV Hendrikse en Co's op de Houtkaai 11, tegenover de Koningsbrug, dat daar sinds 1908 gevestigd was. Een moeilijke opdracht, want het gebouw moest qua stijl passen tussen de bestaande oude panden. Dit pand wordt een zeldzaam voorbeeld van vroeg-twintigste-eeuwse kantoorgebouwen genoemd.

Door de strakheid van lijnen en de hori-

zontale roedenverdeling in de ramen heeft Goethals een passend gebouw neergezet. Boven de gootlijst is een klein driehoekig dakje, dat lijkt op de puntdaken die in de omliggende huizen boven de lijstgevel uitsteken. Dit zijn overblijfselen van de trapgevels, die naar de mode van de achttiende eeuw door lijstgevels waren vervangen.

*Houtkaai 11, Middelburg.
(Foto Leo Hollestelle)*

Latere jaren

Enige jaren later was Goethals betrokken bij de verbouwing van het Burgerweeshuis tot huishoudschool, op het Molenwater te Middelburg. Daarbij kwam hij in conflict met zijn opdrachtgevers, omdat zijns inziens de kwaliteit van de materialen beneden de maat was. Hij stond, zoals reeds te zien was bij het ontwerp voor de villa Magnolia, in voor de kwaliteit van zijn bouwwerken en wilde geen water bij de wijn doen. Daarom trok hij zich terug en

ging op de Markt in Veere wonen. Goethals verzorgde van hieruit nog wel ontwerpen, maar zelf bouwen deed hij niet meer. In 1941 moesten hij en zijn vrouw op last van de bezetter Veere verlaten. Zij gingen naar hun getrouwde zoon in Arnhem, waar zij de slag om Arnhem meemaakten. Tijdens deze slag vluchtten zij uit Arnhem weg en op deze vlucht is Adriaan Goethals op 19 september 1944 op de fiets overleden. Hij was net 66 jaar geworden. Het gezin Goethals behoorde tot de kring van redelijk welgestelde Middelburgers. Hij was lid van de Heerensociëteit op de Markt, lid van de Vrijwillige Brandweer (zoals voor mensen uit de aannemers- en schilderswereld gebruikelijk was) en ingeland van de Polder Walcheren. Een auto had hij niet, hij deed alles per fiets of trein.

Slot

A.L.J. Goethals ontwierp ook buiten Walcheren nog twee belangrijke panden: Villa Annie voor notaris Liebert in Kapelle (later de dokterswoning Huize Sonnevand) en het grote pand op Marktveld 19 in Kloetinge voor de familie Lenshoek. Goethals behoorde tot de architecten die eigenlijk tussen twee perioden van bouwstijlen in stonden. De ervaring van de Eerste Wereldoorlog was niet in hun bouwwijze verwerkt en had nog niet tot het bouwen naar geheel nieuwe ideeën geleid. Door het teruggrijpen op oude stijlen, die men neostijlen (neoromaans, neogotisch, neorenaissance etc.) ging noemen, wilden zij het goede van deze bouwstijlen behouden en doen herleven in een nieuwe context. Daardoor ontstond een eclectisch patroon in hun werk. In Goethals' latere ontwerpen valt de invloed van H.P. Berlage en de Amsterdamse School op.

Omdat architecten als Goethals geen geheel eigen stijl ontwikkelden, kregen zij in kunstenaarskringen vaak weinig waardering. Tegenwoordig is er echter weer aandacht voor de individualistische bouwwijze en voor het schilderachtig eclecticisme, omdat er thans een verlangen is naar pluriforme architectuur, die een einde kan maken aan de saaiheid van de huidige uniformiteit.

Men kan terecht bewondering hebben voor de ondernemende aannemer en zijn zoon, die villa's hebben nagelaten die gebouwd zijn zonder de moderne apparatuur van tekenkamers en zonder de bouwmachines van nu. Voor de bouw waren dan ook zeer veel arbeiders nodig, die met de zeer lage lonen van die tijd volop beschikbaar waren.

Een overzicht

Tot slot een overzicht van projecten, ontworpen en gebouwd door de firma C.A. Goethals en Zoon, waarbij de ontwerpen veelal door de architect A.L.J. Goethals werden gemaakt. Niet na te gaan is welk aandeel vader en zoon in de ontwerpen uit de eerste tijd (tot 1910) hebben gehad.

1901. Verbouw Schuttershofstraat 1-5, Het Schuttershof.

1902. Na afbraak bouw Dam ZZ 32, kantoor effectenfirma J.A. Zip van Teijlingen.

1902. Na afbraak bouw serie herenhuizen op de Herengracht 114-120.

1903. Bouw op het Noordbolwerk van de Buitensociëteit.

1904/'05. Bouw van de villa De Spreng op Seissingel 4, met gemetseld toegangsbruggetje.

1905/'06. Bouw vijf herenhuizen Loskade 7-15.

1906. Bouw herenhuis Seisdam 28, direc-

teurswoning houthandel Alberts.

1908. Bouw herenhuis op de hoek Seisdam/Armeniaans Schuivlot, Seisdam 42.

1909. Na afbraak bouw Gortstraat 36, Agentschap van de Nederlandsche Bank.

1909/'10. Bouw van een dubbele villa Noordbolwerk 19 en 21.

1910/'11. Ontwerp van een villa met kan-

De Sprenck, zijgevel met ingang.

(Foto Leo Hollestelle)

toor in Kapelle, Biezelingsestraat 34, voor notaris L.E.A. Liebert, Villa Annie geheten, naar de dochter die de eerste steen legde. Na enkele jaren onder de naam Huize Sonnevancck gedurende vele jaren dokterswoning met praktijkruimte. Gebouwd door aannemer Van Maris uit Kapelle.

1910-'11. Bouw van de villa Magnolia aan de Oude Domburgseweg 20 in Oostkapelle

voor jhr. C.J.J.A. van Teijlingen. Gedeeltelijk gebouwd door aannemer S. de Jong uit Domburg, waarna afgebouwd door de firma C.A. Goethals en Zoon.

1913. Bouw van de villa Overdamme op de Seissingel 10/12 voor dr. D. Schoute.

1914. Bouw van het herenhuis Sonnehoeck aan de Vlissingesingel 52 (vroeger Tramsingel) voor de familie Schulte.

1922. Bouw van een huis aan de Noordweg 120 te Sint Laurens voor de familie Van de Broecke.

1924. Verbouwing na brand van café De Hoge aan de Markt.

1925. Na afbraak van twee panden bouw van een kantoorgebouw op Houtkaai 11 voor bankierskantoor Hendrikse en Co's.

1925. Na afbraak bouw van een buitenplaats in Kloetinge, villa met bijgebouwen voor de rentmeester W.F.K. Lenshoek.

1928. Verbouw Burgerweeshuis tot huishoudschool aan het Molenwater.

A. van Santen

** Over de pelmolen is geschreven in 'De Wete' van april 2001 (30e jrg., nr. 2, pp. 21-27).*

Geraadpleegde bronnen

Zeeuws Archief:

– *Archief Dienst Gemeentewerken Middelburg, Repertoria 1876-1941.*

– *A.L.J. Goethals, Bestek voor een villa te Oostkapelle, 1910.*

Literatuur:

– *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling van Seissingel 4 te Middelburg, 'De Sprenck', Rijksgebouwdienst, 1986.*

– *Ronald K.M. Blijdenstein en Ronald Stenvert, 'Bouwstijlen in Nederland 1040-1940', Kosmos, 1994.*

- Caroline de Bruyn en Ineke Schwartz, 'Langs Jugendstil en Art Deco', Kosmos, 1992.
- Jan Derwig en Erik Mattie, Amsterdamse School, in: 'Architectura et Natura', 1991.
- A.L.J. Goethals, Agentschap der Nederlandse Bank te Middelburg, in: 'De Bouwwereld', 1911, nr. 10, pp. 74-75.
- Fred Jilleba, 'Het eclecticisme in de Middelburgse Architectuur'. Pleidooi voor een dieptepunt, 1981 (Heemkundige Kring Walcheren).
- P.R.M. Kroes, 'Geen risico. Geschiedenis van de Algemene Zeeuwse Verzekeringsmaatschappij NV 1939-1989', Middelburg 1989, pp. 90-92.
- Provincie Zeeland, Monumenten Inventarisatie Project Zeeland, 1989.
- Prijsvragen: Sociëteitsgebouw te Middelburg in 'De Opwerker', 1902, nr. 3, p. 22.
- P.W. Sijnke, Bij de verdwijning van een mar-

kant gebouw: Noordbolwerk 35, in: 'De Wete', 12e jrg. nr. 4 (oktober 1983), pp. 13-16.

– A. van Santen: 150 jaar De Wandeling. Het Noordbolwerk, in: 'De Wete' 2000 nr. 1, pp. 3-11.

– Hans Sinke, 'Middelburg. Achitectuur en stedenbouw 1850-1950', Zwolle 1996.

– B.I. Sens, 'Jonge Bouwkunst, geselecteerd Rijksmonument in Zeeland 1850-1945'.

– Berit I. Sens, 'Architectuur en stedenbouw in Zeeland, 1850-1945', Zwolle 1993.

– P.J. Smallegange e.a. 'De Bolwerken van Middelburg', Stichting Vrienden van Middelburg 1999.

Informatie werd verkregen van M.P. de Bruin, mevrouw E.A. van de Putte-Goethals, prof. dr. C.A. van Swigchem, bewoners van de besproken huizen en het Nederlands Architectenbureau te Rotterdam.

De lotgevallen van de UB 30

Duitse onderzeeboot strandt op de Walcherse kust in 1917

Begin 1917 is de Eerste Wereldoorlog al tweeënhalf jaar aan de gang. Tot op dat moment is geen van de oorlogvoerende partijen erin geslaagd een beslissing te forceren. De Engelsen probeerden met een blokkade van de Duitse havens dat land op de knieën te krijgen. Als antwoord daarop werd door de Duitsers het duikbootwapen ingezet. Toen dat geen doorslaggevend succes opleverde, kondigde Duitsland op 1 februari 1917 de onbeperkte duikbootoorlog af. In de zogenaamde

Sperrgebiete rond Engeland, Frankrijk en Italië zouden alle schepen, zowel vijandelijke als neutrale, zonder waarschuwing worden getorpedeerd. Voor de neutrale scheepvaart werd in de Noordzee en de Middellandse Zee een veilige vaargeul afgebakend.

Zeebrugge speelde voor de Duitsers een belangrijke rol. Daar hadden zij een duikbootbasis aangelegd. Naar en van Zeebrugge passeerden op afstand Duitse duikboten de Nederlandse kust. In het